

Gènere i canvi agroecològic a l'ocupació de la terra a Mèxic¹

Janet G. Townsend

University of Durham. Department of Geography
South Road. Durham DH1 3LE. United Kingdom
Janet.Townsend@durham.ac.uk

Data de recepció: setembre 1998

Data d'acceptació: setembre 1999

Resum

M'agradaria argumentar, en el marc d'aquest món postmodern que ens envolta, que encara podem trobar regularitat i diversitat en l'experiència mediambiental des de un punt de vista del gènere. En primer lloc, haig de fer recordar les importants aportacions que des de la perspectiva del gènere s'han fet sobre el tema de l'ocupació de la terra. En segon lloc, analitzaré el cas concret de gènere i ocupació de la terra a les selves del sud-est de Mèxic.

Paraules clau: gènere, agricultura, ocupació de la terra, Mèxic.

Resumen. *Género y cambio agroecológico en la ocupación de la tierra en México*

Me gustaría argumentar, en el marco de este mundo postmoderno que nos rodea, que todavía podemos encontrar regularidad y diversidad en la experiencia medioambiental desde un punto de vista del género. En primer lugar, hay que recordar las importantes aportaciones que se han hecho desde la perspectiva de género sobre el tema de la ocupación de la tierra. En segundo lugar, analizaré el caso concreto de género y ocupación de la tierra en las selvas del sureste de México.

Palabras clave: género, agricultura, ocupación de la tierra, México.

Résumé. *Genre et changement agro-écologique dans l'occupation de la terre au Mexique*

J'aimerais démontrer que dans le monde postmoderne qui nous entoure, l'on peut toujours trouver régularité et diversité dans l'expérience environnementale des femmes. En premier lieu, je rappellerai les apports importants qui ont été faits dans une optique de genre sur le thème de l'occupation de la terre. Ensuite, j'analyserai le cas concret du genre et de l'occupation de la terre dans les forêts du sud-est du Mexique.

Mots clé: genre, agriculture, occupation de la terre, Mexique.

Abstract. *Gender and agroecological change in land settlement in Mexico*

I want to argue that in this postmodern world we still find both regularity and diversity in the gendering of environmental experience. First, I shall remind readers of very consis-

1. Traduït de l'original en anglès per Antonio Luna.

tent findings in the gendered outcomes of land settlement, and then I shall explore the case of gender in land settlement in the forests of southeast Mexico.

Key words: gender, agriculture, land settlement, Mexico.

Sumari

Gènere i l'ocupació de la terra

L'«ocupació de la terra» a l'Àfrica o a l'Índia és el mateix que «colonització» a l'Amèrica Llatina, o «transmigració» a Indonèsia o els «pioners» als Estats Units o Austràlia. El Banc Mundial ha definit aquest terme com «el moviment de gent planificat o espontani en direcció a terres que tenen el seu potencial agrícola *infrautilitzat*». Emfatitzo el terme *infrautilitzat*, perquè normalment aquestes terres estan ocupades per pobles indígenes i les fan servir d'acord amb les seves tradicions i el seu nivell tecnològic, i en canvi els seus drets no són respectats pels nous pobladors ni per iniciatives privades o governamentals a la zona. Bons exemples d'aquests casos són les ocupacions de terres dels pobles indígenes de Nord-amèrica, Sud-amèrica, Austràlia o Àfrica Occidental per agricultors europeus i molt recentment el cas de l'ocupació del sòl a l'Amazònia o al sud-est de Mèxic.

A *Voces Femeninas de las Selvas* (Townsend i altres, 1994, escrites per acti-vistes de Mèxic) i a *Women's Voices from the Rainforest* (Townsend i altres, 1995), ja vàrem demostrar com a gairebé tots els estudis de gènere sobre l'ocupació de la terra en països de rendes baixes, les dones tendeixen a:

- perdre els drets econòmics, com el dret a la terra;
- perdre l'accés a tenir ingressos propis;
- patir increments en la seva càrrega de feina;
- perdre les seves relacions socials i patir processos severos d'aïllament social.

En els processos d'ocupació de la terra a Bolívia, Brasil, Colòmbia, Índia, Kenya, Malàisia, Mèxic, Nigèria, Sri Lanka i Tailàndia s'ha pogut demostrar el mateix efecte sobre les relacions de gènere. Zimbabwe és l'única excepció, en els casos que s'han pogut explorar sobre relacions de gènere als processos d'ocupació de la terra, en la qual no s'ha pogut observar un deteriorament de

la posició relativa de les dones. Com podem explicar la semblança i la regularitat dels efectes que produeix aquest procés en diferents cultures?

Thayer Scudder (1985: 123) afirma que podem esperar resultats molt similars arreu del món. «La gent que es veu afectada pel procés d'ocupació de la terra, ja sigui voluntàriament o forçosament, respon a aquest fenomen de forma pronosticable [...] Això és veritat a tot tipus de cultures, en part perquè la tensió que produeix el procés de relocalització limita el nombre de respostes possibles per part de la gent que es veu afectada.» Per mi, Scudder simplifica els efectes d'aquest procés, en reduir resultats similars en diferents cultures en normes generals en el comportament humà. Jo crec que les semblances dels resultats sobre les relacions de gènere no deriven pas de cap ordre natural preestablert, sinó que primordialment són els efectes específics d'una causa específica comunes al temps i a l'espai; especialment en les economies més pobres al final del segle xx. L'explicació per mi recau en les xarxes d'autoritat que es troben darrere del procés d'ocupació de la terra en la comunitat internacional de planificadors del desenvolupament.

L'existència de comunitats internacionals és tan antiga com la dels Estats territorials. Són comunitats que creuen les fronteres dels Estats i llurs membres tenen més en comú entre ells que amb altres ciutadans de l'Estat en el qual viuen. La lliga hanseàtica de ciutats, parts de la diàspora jueva, els ciutadans britànics que vivien als països de l'Imperi són alguns exemples d'aquestes comunitats internacionals. Actualment la comunicació és molt més ràpida i accessible i, per tant, aquestes comunitats es creen amb més facilitat perquè fan servir noves tecnologies de la comunicació com ara el transport aeri, el fax, el telèfon o Internet per incrementar la interacció entre ells. Aquestes comunitats existeixen dintre de moltes companyies multinacionals o entre algunes diàspores ètniques. Per mi, la comunitat internacional de planificadors del desenvolupament n'és un exemple de primer ordre. Durant els darrers cinquanta anys s'ha consolidat una comunitat d'acadèmics i polítics especialitzats en desenvolupament amb un sentit comú dels conceptes i de la pràctica. Els membres d'aquesta comunitat estan en contacte directe a través de mitjans electrònics o de premsa escrita; provenen de les mateixes universitats (situades essencialment al Nord); atenen les mateixes conferències i també han treballat plegats en projectes de les mateixes agències nacionals i internacionals. Comparteixen la mateixa cultura, la qual està evolucionant constantment, i, com totes les cultures, és diversa internament i fins i tot contradictòria. Però, per mi, aquesta comunitat (de la qual jo en formo part) ha fet i continua fent els mateixos errors arreu del món. Malgrat tots els debats durant la dècada dels noranta sobre participació i delegació de poder en la presa de decisions, la veritat és que les pràctiques reals han variat molt poc. Per mi, els canvis des de WID fins a GAD i GED han estat de gran importància només pels acadèmics i per altres membres d'aquesta comunitat d'experts, però ha tingut un efecte molt petit entre la gent més pobre. La comunitat de planificadors està encara caracteritzada per un planejament des de dalt, i és molt poc sensible a les diferències culturals. En el cas concret de l'ocupació de la terra, la semblança dels resul-

tats sobre les relacions del gènere és producte de les característiques d'aquesta comunitat, en la qual els seus líders són principalment blancs, de països occidentals i homes. La comunitat té els seus propis models d'ocupació de la terra que han estat produïts, modificats i reproduïts. Els planificadors parlen i s'escolten entre ells mateixos, però amb els pioners/pobladors/colonitzadors/transmigrants ells parlen però no els escolten. Els mateixos errors i resultats es repeteixen en multitud de països pobres (Townsend i altres, 1995).

Dina Vaiou ens ha preguntat fins a quin punt les realitats sobre les quals nosaltres fem recerca serien diferents si les relacions de gènere haguessin estat diferents. En aquest cas particular, si la comunitat internacional de planificadors del desenvolupament hagués estat dominada per dones, els sistemes d'ocupació de la terra també haurien estat diferents.

De fet, la llista d'efectes que el procés d'ocupació de la terra té sobre la condició de la dona que he presentat anteriorment és força antic. A *Land Settlement in Tropical Africa*, Robert Chambers (1969) assenyala per primera vegada els quatre efectes. Encara que aquest text va ser estudiat extensivament per la comunitat d'especialistes sobre el tema, sembla que les seves conclusions sobre el gènere van ser rebutjades pels lectors d'aquest treball clàssic. ¿Pot ser és així perquè aquest llibre va aparèixer massa aviat, abans fins i tot de les grans campanyes sobre el paper de la dona en el desenvolupament? Bé, potser dir això és especular una mica massa.

Per concloure aquesta secció vull fer una afirmació personal, una afirmació d'incertesa. Jo crec que actualment els països més pobres estarien millor sense el deute que esguerra les seves economies i els serveis socials, especialment quan tots els ajuts han estat retirats. No sé si els pobres del món estarien millor o pitjor si la indústria del desenvolupament, amb totes les seves bones intencions, no hagués existit mai i ells haguessin estat abandonats a la lògica del capitalisme². No estic d'acord tampoc amb Arturo Escobar (1995) en el fet que els pobres estan pitjor que l'any 1945: viuen per terme mitjà bastant més, la qual cosa només es pot aconseguir amb una nutrició i/o higiene i/o vacunació millor. De totes maneres, coincideixo amb molts dels seus arguments.

Al sud-est de Mèxic, cinc dones i jo vam fer entre 1990 i 1991 una sèrie d'entrevistes a dones pioneres en colònies recents creades amb la tala dels boscos. Els vam preguntar quins creien elles que eren els seus problemes i quines eren les solucions que elles proposaven (Townsend i altres, 1994, Townsend i altres, 1995).

Les terres baixes del sud-est de Mèxic

La major part de Mèxic és molt seca o es troba a una gran altitud per sobre del nivell del mar, però les terres baixes del sud-est es troben cobertes per sel-

2. A la Xina, encara que van estar subjectes a un règim comunista, es van assolir més coses pels pobres en termes d'expectatives de vida i alfabetització que amb la indústria del desenvolupament a l'Índia, però això, com el que va passar a l'URSS, és part d'una altra història.

ves tropicals. Abans que hi arribessin els espanyols, aquestes terres humides de clima tropical varen ser densament ocupades des del 3000 aC (Nations i Nigh, 1980). A causa de la seva riquesa biològica, i també dels efectes de la conquesta i les malalties europees, així com del desbaratament econòmic, aquestes terres van ser buidades de gent. Durant el període colonial i la independència de Mèxic, la població es va anar recuperant i creixent. Però aquest creixement es va concentrar a les zones muntanyoses del centre i del sud-est. Les terres altes del sud-est estaven densament poblades, però a les selves de les terres baixes només els maies del Yucatán van arribar a assolir una ocupació rural densa. A la resta de les terres baixes, només es trobaven explotacions agràries dedicades a la producció de cacau, ramaderia o fusta. Segons Fernando Tudela (1989), tant els pobres com els rics que vivien a les terres baixes de l'Estat de Tabasco van tenir, segons s'ha pogut estudiar, un accés relativament fàcil a una dieta adient i no va ser fins a la introducció al segle xx de les plantacions de bananers, de producció de petroli i ocupació de les terres que no s'hi va introduir un «desenvolupament deteriorant», mala nutrició i pobresa generalitzada. Nosaltres creiem que aquest «desenvolupament deteriorant» és característic de les terres baixes del sud-est.

El ferrocarril, i més tard les carreteres, varen portar l'explotació de la selva, començant amb el ferrocarril a través de l'istme de Tehuantepec l'any 1907. La revolució mexicana de 1917 va donar el dret a la terra a tots els mexicans, però aquesta reforma agrària va ser molt lenta i el seu impacte a les selves tropicals es va endarrerir. La inversió en massa de fons de l'Estat es va concentrar en zones àrides del nord, per introduir el regadiu i l'ocupació d'aquestes terres. El resultat d'aquesta política va donar lloc al «miracle mexicà», quan la producció agrícola va créixer un cinc per cent anual entre 1925 i 1965. A la zona del sud-est la major part de les noves ocupacions de la terra abans de la Segona Guerra Mundial eren espontànies i privades, amb poca tecnologia i una baixa productivitat. Després de 1940, els presidents Camacho i Alemán van promoure l'«avançament cap al mar» per fer ocupar les terres baixes tropicals. En teoria, des de 1946, els *sense terra* podien traslladar-se a les terres «desocupades» o «nacionals» de les terres baixes (a vegades ocupades en la pràctica per grups indígenes o altres). D'aquesta manera, els *sense terra* podien formar els *ejidos* (comunitats de la reforma agrària) i podien reclamar terrenys de fins a vint hectàrees per família. Això és el que va passar a les zones que hem estudiat a Balzapote, La Corregidora, El Arroyo, La Planada i El Tulipán. Els colonitzadors privats podien conrear fins a 300 hectàrees o crear explotacions ramaderes de fins a 2500 hectàrees. En la pràctica, les noves lleis varen donar accés als propietaris de la terra a les terres dels tròpics que estaven escassament poblades, però no varen aconseguir el seu propòsit inicial de reduir la pressió sobre l'accés a la terra a les zones més densament habitades. Malgrat que hi existien esquemes oficials d'ocupació de la terra, no va ser fins a la dècada dels seixanta que l'ocupació de la terra es va convertir en una part important de les polítiques governamentals, i fins i tot en aquesta època la major part del procés de colonització va continuar sent espontani. La dècada dels anys setanta

va ser especialment important, ja que es va voler reproduir el miracle fent servir grans inversions i tecnologies modernes per ocupar les terres baixes tropicals, com es va fer amb el Plan Chontalpa o el Plan Balacán-Tenosique. Aquests intents van fracassar, perquè ni les noves tecnologies ni les administracions van ser les adequades, de forma que es van destruir les selves però no es van assolir els objectius. No obstant això, les zones obertes a dins de la selva van ser utilitzades per explotacions ramaderes i molta gent sense terra va aconseguir nous *ejidos*. Bona part d'aquesta gent van proporcionar mà d'obra barata a les explotacions agràries privades, ja que a part de produir la seva pròpia alimentació també havia de buscar treball remunerat. A la dècada dels vuitanta restava molt poca selva i la major part de les noves colonitzacions es van produir a la selva Lacandona a Campeche i a Quintana Roo.

La majoria d'aquests pioners han estat destructius de moltes maneres. En primer lloc, gairebé un 90 per cent de les selves tropicals de Mèxic han estat destruïdes (Leff, 1990). En segon lloc, han sorgit alguns conflictes greus quan les explotacions ramaderes han destruït la selva i han restringit l'accés a la terra de la gent més pobre a la major part de les terres baixes tropicals. En els plans de colonització organitzats pel govern, molta gent ha estat traslladada en contra de la seva voluntat. Enlloc no es van dur a terme consultes efectives encara que ara s'estigui fent un esforç. Els grups indígenes han estat desplaçats i explotats encara que no de forma directa per cap de les comunitats que apareixen en aquest llibre. Les restriccions extensives en la tala de la vegetació de la selva suposa actualment fam pels més pobres i la pèrdua de beneficis pels més pròspers.

La majoria de l'agricultura, la ramaderia i la silvicultura al sud-est de Mèxic és insostenible. Iniciatives d'alta tecnologia com la de producció d'arròs a Uxpanapa han fracassat (Ewell i Poleman, 1980), la ramaderia és extensiva i destructiva des d'un punt de vista ecològic. Fins al moment, les noves iniciatives en la plantació d'arbres i aquacultura han tingut poc èxit. La manca de sistemes econòmics sostenibles és un fet familiar a la majoria del tròpic humit, en contrast a com era en el període anterior a l'arribada dels espanyols.

Mètodes

Durant dos anys hem passat enquestes qüestionari en dotze comunitats de cinc Estats, a famílies seleccionades aleatòriament, per tal d'establir les condicions de vida, economia, demografia, i la distribució de la feina per gènere i edat (en aquestes àrees, els líders de les comunitats mantenen llistes acurades de les unitats familiars i, per tant, és fàcil fer-ne un mostreig aleatori). El qüestionari que havíem fet servir a Colòmbia va ser modificat pels autors mexicans pels tipus de cultius, tinença de la terra i materials de construcció. Després d'administrar cada un dels qüestionaris, es va intentar fer una entrevista informal quan això va ser possible.

En cada comunitat vam demanar a algunes de les dones que ens expliquessin la història de la seves vides, per donar-nos una perspectiva des de l'in-

terior sobre què significa ser una dona en aquestes comunitats. Quan va ser possible, també vam organitzar tallers únicament per a dones, en els quals ens explicaven els seus problemes i ens proposàvem solucions.

De pioners a la crisi agrària a Mèxic

Totes les comunitats en les quals vam poder treballar són de nova creació i encara tenen dificultats d'accedir als mercats. Els pioners creen comunitats en els interiors de les selves després de molts anys de grans patiments. Ara la gent gran pot dir «els meus fills no pateixen el que vam patir nosaltres» (Cristina, Cuauhtemoc). Però tots estan patint la mateixa crisi agrícola que transforma la vida de les dones: el canvi del cultiu d'aliments agrícoles a l'alimentació en base a la ramaderia. A les zones tropicals humides de Mèxic, «el ramat s'està menjant la gent». Quan no queda més selva per netejar, els colons creen pastures.

Les comunitats en les quals vam treballar eren totes assentaments espontanis. Sovint, els homes havien vingut a inspeccionar una zona nova i després hi havien portat les seves famílies. Els pioners vivien a la selva, a vegades sota d'una construcció de fulles de palmera sota d'un arbre, dormien en hamaques o sobre els troncs rodons dels arbres joves. Les privacions eren severes i sovint havien de compartir una *tortilla* (*torta* de blat de moro) entre dos adults per un dels àpats. Les serps i les picades dels insectes hi eren problemes habituals. Els mercats o l'atenció mèdica es trobaven almenys a un dia a peu, de manera que les infeccions afectaven de forma especial els infants i molts morien. En algunes comunitats, «els homes talaven, les dones conreaven», mentre que els nens i les nenes dormien en hamaques penjades dels arbres. En altres, les dones estaven ocupades totalment en la feina de les cases. Els pioners van començar vivint de les seves collites, conreant blat de moro, mongetes (*fríjoles*), carabasses, i *chiles* sobre les cendres de la selva. Es carregaven a l'esquena alguns productes durant hores per anar als mercats i poder comprar sal, matxets i roba. A llarg termini, buscaven el reconeixement de la seva ocupació, ja sigui com un *ejido* (assentament de la reforma agrària) o com una colònia (assentament privat). La funció de les dones era la d'ajudar els homes que treballaven a la selva i als camps, proporcionar-los serveis sexuals i sobretot creant la força de treball del futur: el treball era un gran actiu mentre hi havia selva on es pogués fer *milpas* (terrenys de la selva netejats per conrear-hi blat de moro).

Actualment, ja gairebé no queda selva i els camps necessiten fertilitzants. L'ús de la terra està canviant de l'agricultura a un tipus de ramaderia que ofereix molt pocs llocs de treball. Aquest procés es tradueix en *ranchización* (Toledo, 1990), en «la revolució de l'herba dels tròpics americans» (Parsons, 1976), «l'imperialisme de les hamburgueses i dels franckfurts» (Feder, 1982) i en «desenvolupament deteriorant» (Tudela, 1989). Molta gent marxa a les grans ciutats o a les zones noves de la selva. Nosaltres vam conèixer l'Álvaro quan vam entreveïr la seva família al golf de Mèxic, i deu dies després ens el vam tornar a trobar al mig de l'istme de Tehuantepec, on el seu germà estava una vegada més «netejant la selva».

Amb la crisi agrària de la revolució de l'herba hi ha molt menys treball per fer. Fins i tot als *ejidos*, ens trobem en un moment de divisió entre rics i pobres o, el que és el mateix, entre aquells que tenen ramats i aquells que no en tenen: tres de cada quatre famílies que vam entrevistar no en tenien. Amb la crisi, l'educació i les inversions van esdevenir molt importants i, per tant, els treballadors tradicionals tenen menys oportunitats. La producció ramadera intensiva, per exemple, requereix uns tipus d'animals millorats, més tanques, millors pastures i una rotació més efectiva d'aquestes. Tot això, per tant, significa calcular, invertir i negociar amb experts i amb bancs i amb altres fons de finançament. L'educació és un gran avantatge per tot això, però tota la gent d'aquestes comunitats tenen molt poc temps i oportunitats per obtenir educació. Molt pocs poden enviar els seus fills i filles a viure i estudiar als pobles. Normalment, ha estat més important enviar els nois a treballar als camps que a l'escola secundària, mentre que les noies «fan falta a casa» i, a més, el llarg camí fins a l'escola secundària ha desanimat molts pares a enviar-hi les noies. Moltes persones de les generacions més grans i fins i tot algunes de les joves no són capaces de llegir i molt poques tenen l'educació suficient per mantenir una explotació agrícola moderna i productiva.

El canvi agrari comporta també una crisi familiar. Es necessiten menys treballadors, el treball remunerat és escàs i, per tant, molts adults passen a ser superflus. Només la meitat de les famílies del nostre estudi viu principalment de la seva granja, mentre que l'altra meitat viu de salaris. Quan ja no hi ha més selva on es poden fer *milpas*, els diners han de ser guanyats per poder pagar els aliments. Les dones han d'enfrontar-se a canvis radicals. A les comunitats pioneres moltes dones treballaven a la terra, encara que el seu paper principal era mantenir i reproduir la força de treball i, per tant, les famílies tradicionals eren nombroses. Però ara es necessita un altre tipus de força de treball en el qual la prosperitat de la llar depèn de noves habilitats i es necessiten menys mans. Les dones estan preparades per enfrontar-se a la situació tradicional, però no a la nova. N'hi va haver moltes que van abandonar l'escola perquè «la meva mare estava malalta». S'ha iniciat un dolorós canvi demogràfic. Moltes parelles joves actualment fan plans per tenir només dos fills (normalment és una decisió dels homes) i moltes dones són esterilitzades. Al mateix temps, moltes dones amb més de trenta anys ja tenen vuit o deu fills i no en volen tenir més, però, malgrat això, els seus homes veuen les mesures anticonceptives com una amenaça a la seva masculinitat.

El paper de les dones ha estat tradicionalment el d'ajudar. Ajudar els homes tenint-ne cura, i de les criatures, i també «ajuden» a obtenir ingressos addicionals a la llar. La major part d'aquestes activitats no es considera treball, només els homes tenen treballs reals. La majoria dels homes i solament algunes dones treballen a la terra regularment. Els homes tenen molt més temps per a l'oci i molt pocs ajuden regularment en les feines domèstiques. El treball de les dones és més divers: cuinar, fer la bugada, tenir cura de les criatures i de la llar en general, per una banda, i guanyar diners, per una altra.

Durant les crisis, tothom vol ingressos addicionals. Fins i tot les dones volen guanyar diners, però com més rural és l'assentament menys oportunitats troben. Com més petita i més pobra és la comunitat, les possibilitats que una dona trobi algun tipus de feina remunerada és menor, fins i tot com a llevadora; i, per tant, es trobarà amb més dificultats per poder contribuir als ingressos familiars. Probablement podrà dedicar-se a produir per vendre al mercat ous, aviram, i fins i tot porcs, però a part d'això la majoria de les oportunitats són en feines domèstiques: fer *tortillas* a casa d'altres, cuinar per a la gent gran, fer la bugada o netejar per a altra gent, fer menjars per vendre'ls de porta a porta, treballar en botigues, ajudar a tenir fills o cosir per a altres. En un poble pobre, la suma de tots els treballs remunerats disponibles és poc important i en alguns casos no hi ha botigues obertes a temps complet. En comunitats més pròsperes, existeix més demanda d'aquest tipus de tasques i potser també per moldre el blat de moro en un molí. Una noia es pot formar com a assistent sanitària. Mestres i doctors poden ser dones, però vénen de fora. En una d'aquestes petites comunitats rurals, no hi ha gaires feines disponibles per a una noia amb el títol d'ensenyament secundari. En canvi, en un poble més gran, les oportunitats per a les dones, siguin pobres o riques, educades o no, s'amplia enormement. En aquests llocs, algunes empresàries creen noves empreses, obren restaurants o es fan esteticistes. El treball per als pobres sense qualificació laboral està igualment mal pagat, però al menys existeix.

On vam començar: hortes i habilitats laborals

A la regió de Los Tuxtlas, Veracruz, hi ha un grup de volcans xops de les fortes pluges que venen del golf de Mèxic. Fins al 1960, les selves tropicals s'estenien de forma ininterrompuda des de les muntanyes fins a les platges. Actualment, la major part ha desaparegut sota les mans dels pioners. Nosaltres hi vam venir per primera vegada l'any 1990, atretes pels escrits de dues especialistes en botànica mexicanes, María Elena Álvarez Buylia Rocas i María Elena Lazos Chavero, i també per l'agrònom José Raúl García Barrios (1988 i 1989). Ells havien trobat que les hortes de Balzapote eren l'única zona que feia un ús del sòl sostenible en tota la regió, en oposició amb les explotacions ramaderes. En aquestes hortes treballava tota la família i ens vam preguntar: «podrien ser aquestes hortes el que resolgués els problemes de les dones?».

El botànics van trobar a Balzapote que les hortes eren espais tant per viure-hi com per treballar-hi. L'horta (solar, cuina exterior i pati posterior) inclou la casa, creant un espai unitari casa-horta per a la gent i els animals. A primera vista pot semblar caòtic, una jungla, però aquestes propietats tenen una estructura complexa: un pati per seure, treballar, donar de menjar als animals o per estendre-hi la roba; un hort amb flors i plantes baixes i un hort amb arbres i plantes arbustives. La mare es fa càrrec del pati i de l'hort, de les flors i les plantes, el pare, de l'horta amb arbres. Els botànics han registrat 338 espècies, tant salvatges com cultivades, a Balzamote: 127 són ornamentals, 86 per menjar, 31 per a usos mèdics i la resta per condimentar, per fer ombra, foc, pegament,

construcció o per a rituals. Només 18 semblen que no es fan servir i, per tant, són considerades males herbes. Gairebé res es ven, i tot es fa servir a la llar:

El pare i els fills més grans es fan càrrec d'obtenir els coneixements necessaris per a l'ús i explotació dels arbres que cultiven. La mare i la resta dels fills es fan càrrec de les plantes de l'horta (majoritàriament ornamentals, medicinals o per condimentar els aliments), així com de trobar les formes de fer-les créixer i de fer-ne ús. El paper que tenen els nens és força important, ja que introdueixen a l'horta noves espècies molt útils. D'aquesta manera, l'horta és un lloc d'experimentació agrícola on tota la família participa (Lazos Chavero i Álvarez-Buylla Rocés, 1988: 56).

El sistema té molts punts atractius. La majoria de les plantes són perennes i, per tant, no s'altera gaire el sòl ni tampoc són necessaris fertilitzants químics ni pesticides, perquè la varietat de plantes nodreix i protegeix els cultius. Les eines són barates i les inversions són molt petites. La major part de la feina la fan els membres de la família i només a vegades contracten mà d'obra exterior. La producció i el treball es prolonguen al llarg de l'any. Aquest sistema és altament sostenible en contrast amb la majoria de les formes de producció de la zona tropical de Mèxic, però està desapareixent per deixar pas a la ramaderia comercial. L'agricultura original de cremar i tallar la selva de les *milpas* estava complementada per la carn les fruites i altres productes de les hortes. Ara, que la ramaderia està substituint les *milpas*, les infusions empaquetades i les medicines estan reemplaçant les que abans es produïen a l'horta. Alguns productes de l'horta es venen, però els diners que s'aconsegueixen són escassos. Les hortes són essencialment sistemes de subsistència que proveeixen la unitat familiar de fruita i verdures per completar el blat de moro. Estan desapareixent per deixar pas a l'economia de mercat. Es podrien desenvolupar i expandir si hi hagués mercats per als seus productes, però aquests mercats no apareixen.

La solució dels de fora

Aquest sistema sostenible, que requereix mà d'obra intensiva, ens va atreure. A totes les zones tropicals humides, els especialistes estan intentant desenvolupar-hi noves formes sostenibles d'explotació agroforestal com una alternativa a explotacions menys apropiades com la ramaderia (aquests sistemes combinen cultius i/o animals sota zones boscoses o sota arbres cultivats, fent servir de forma molt eficient tant el treball com la terra en explotacions agrícoles petites). Les hortes de Los Tuxtlas són un cas excepcional de diversitat i productivitat, però fins i tot a les selves seques i menys frondoses de la zona calcària de Campeche, aquest paisatge poc prometedor està ple d'explosions de verd a les hortes dels pioners indígenes. La tècniques de cultiu agroforestal han estat desenvolupades pels mateixos pioners a Mèxic. ¿Pot ser aquesta la resposta a les crisis agràries i especialment la resposta a la demanda per part de les dones d'oportunitats laborals remunerades?

El treball de les dones és principalment allò que elles poden fer en privat, a l'espai domèstic, a casa seva, al seu hort, com poden estalviar i buscar aigua

neta, que és també la feina de les dones i els nens; tant si és a la pròpia casa com a alguns quilòmetres de distància. Fer la bugada pot comportar també a una dona haver d'anar a buscar l'aigua a llocs públics si és que ella no en té a casa. La totalitat del *solar*, casa i horta, és espai domèstic i moltes feines es fan a l'exterior, mentre que gossos, pollastres i fins i tots porcs entren i surten de la casa. Moltes dones cultiven herbes medicinals en els seus horts, però els coneixements sobre aquestes herbes es perden amb la introducció de remeis patentats i quan drogues poderoses (normalment poc apropiades i perilloses) els substitueixen. La higiene no és una cosa que es valori molt, però la neteja sí, i les dones treballen molt en les tasques de neteja, rentant la roba i escombrant. Moldre el blat de moro i fer *tortillas* les ocupa bastants hores al dia. L'aigua s'ha de portar de fora i s'ha de bullir. Moltes dones cuinen amb llenya i han d'inhalat aquests fums perjudicials per a la seva salut. N'hi ha moltes que tenen cura de l'aviram i dels porcs per dues causes: com una important contribució a la dieta i com unes menes de «guardioles amb potes» que poden vendre en cas d'emergència. Les dones passen la major part de les seves vides a dintre de casa i als seus horts i elles valoren molt poder fer-ho, però això no les limita a buscar fonts alternatives de generació d'ingressos, com ara veurem.

Una part molt important del nostre estudi va ser analitzar les solucions que les dones donaven als problemes que elles experimentaven. Com ja esperàvem, van expressar com un dels seus problemes més importants la manca d'oportunitats, tant per a homes com per a dones, de trobar formes de generació d'ingressos. Nosaltres innocentment vam esperar que veiessin un possible avantatge en la comercialització de productes de l'hort, tenint en compte la demanda de productes orgànics a Europa i a Nord-amèrica, els gelats amb fruits de la selva, i els fruits secs no agressius amb la selva. Els sucres fets amb fruita fresca són un dels descobriments amb els quals Mèxic sorprèn els seus visitants, però a Europa o a Nord-amèrica, els sucres envasats de mango o altres fruites tropicals vénen de plantacions de monocultius amb grans inversions de capitals i dependents de l'ús d'herbicides i pesticides. Per nosaltres és una tragèdia que aquests sistemes de cultiu sostenibles, les seves tècniques de cultiu tradicional i l'ocupació de gran quantitat de mà d'obra, desapareguin abans que el mercat els descobreixi. Les dones pioneres saben perfectament els problemes que tenen per vendre els seus productes al mercat i, per tant, no hi veuen gaire futur a les seves hortes.

Els problemes de les dones i els canvis en la relació amb el medi natural

Les mateixes dones pioneres han identificat diferents tipus de problemes:

- *Econòmics*: la manca de feines per a homes i dones, i la manca de formes de generació d'ingressos i, per tant, l'augment de la pobresa. Això es produeix pel canvi de relació amb el medi natural per les diferències entre una economia agrícola a una altra de ramadera.
- *Socials*: la necessitat parcial o total d'aigua neta, d'un sistema de distribució per tubs d'aigua, d'electricitat, de clavegueram, de professors per als infants,

de clíniques o almenys personal sanitari, de bons accessos als mercats (fer noves carreteres o millorar les existents). Aquests dèficits socials es deuen en part al fet que són assentaments nous que han creat *ejidos* i colònies al bell mig de la selva, establint un nou tipus de relacions amb el medi.

- *Personals*: alcoholisme (masculí) i violència contra les dones, i conflictes sobre el control de les dones sobre el seu propi cos (violacions) i sobre la seva pròpia fertilitat (concepció o esterilització). Els canvis en les pràctiques de fertilitat estan relacionats amb els canvis en els sistemes agraris i amb les crisis al mercat de treball (canvis en les relacions amb el medi ambient), com també amb les tendències demogràfiques nacionals. Molta gent a escala local denuncia que l'augment en alcoholisme i violència està tan relacionat amb les crisis d'aquestes comunitats com amb la crisi rural a escala nacional.

Lucía (Matías Romero) ens va comentar:

Els homes que no tenen educació treballen als camps. Aquesta és l'única cosa que saben fer. Però no hi ha més feina als camps. Estan plens de pedres [...] com més els conrees, més es fan malbé; només serveixen per fer-hi herbes per alimentar el ramat [...] Quan em vaig casar, tots dos vam anar a treballar als camps. El sòl era bo, hi plantàvem arròs i blat de moro. Tots dos treballàvem el mateix. Després, només els homes tenen cura del ramat, de munyir els animals, de tot [...] La nostra feina [el treball de les dones] s'ha acabat. El camps ja no estan plantats i la terra ja no és bona.

O María del Carmen (Campeche):

No hi haurà feina per a aquells que no estudiïn.

Perderem la selva?

Quan els pioners han creat un paisatge de camps i el paisatge de poblets i de selva és només un record. Com se senten? Pels mitjans de comunicació occidentals, això és el tipus de destrucció que arruïna els sòls, ofega els rius, amenaça els climes locals i possiblement és un dels causants de l'escalfament global. Per als mexicans i per a nosaltres,

El Nord vol el Sud per poder reduir el creixement de la seva població i de la seva economia, per conservar la diversitat biològica i parer les emissions de gasos que provoquen l'efecte hivernacle i que el Nord produeix; el Sud vol que el Nord pagui el cost del seu alt consum energètic i d'altres recursos naturals del planeta i de la producció de gasos verinosos (Arizpe i altres, 1993).

Com reaccionen les dones d'aquestes comunitats davant la pèrdua de la selva? Les que van arribar com a pioneres a la selva ens expliquen en les seves històries la gran quantitat d'animals que hi havia tant a la zona humida de Los Tuxtlas com a la zona més àrida de Campeche. Però totes estan d'acord amb el que va dir Cristina (65, Cuauhtemoc):

Si no haguéssim tallat la selva, què tindríem per menjar?

A nivell internacional, l'ecofeminisme és molt divers. Algunes ecofeministes, com Vandana Shiva (1989), creuen que les dones són més a prop de la natura que els homes i que elles estan més assabentades de les necessitats de la natura, de les necessitats dels seus fills i néts i de les connexions entre aquestes necessitats. Els anys 1990 i 1991, Lourdes Arizpe, Fernanda Paz i Margarita Velásquez (1993) van demanar les opinions sobre el canvi mediambiental de més de quatre-centes persones de la zona que antigament ocupava la selva Lancandona, des de Palenque fins a Marqués de Comillas. Els resultats no corresponen a les teories de Vanda Shiva, les diferències estan primordialment entre les comunitats velles i les noves, entre la gent que parla espanyol i les que parlen llengües indígenes, o entre ranxers i pioners, i no entre homes i dones.

Una de nosaltres, Jennie Bain, va treballar per demostrar que les dones mexicanes estan més assabentades dels temes ambientals que els homes. Es va poder demostrar l'estreta relació entre les dones i els processos mediambientals, però no es va poder trobar cap exemple en la literatura mexicana que demostrés que les dones participaven en més pràctiques ambientals sostenibles que els homes. Bain encara pensa que les dones estan més assabentades dels temes ambientals, però no ha pogut trobar les evidències per provar-ho (Bain, 1992). L'any 1991, durant les nostres enquestes en les unitats familiars, nosaltres vam introduir algunes preguntes per al seu estudi en 77 llars sobre les reaccions sobre la destrucció de la selva. La major part de les entrevistades eren dones, però nosaltres no vam anotar el gènere de totes les persones que responien. De les 77 persones a qui vam preguntar què pensaven sobre la desaparició de la selva, setze no hi tenien opinió. Set estaven satisfetes que la selva es tallés per poder produir aliments i perquè acollia animals perillosos, insectes, serps o bé perquè els arbres atreuen els llamps (compareu-ho amb Arizpe i altres, 1993: 101), només hi havia nou persones que no estaven preocupades. Quaranta-cinc van dir que estaven preocupades.

Els nostres resultats no confirmen les teories de Vandana Shiva (1989), això pot ser perquè a Mèxic la divisió per gèneres de la feina posa les dones en una posició menys íntimament relacionada amb el medi. Vam preguntar qui hauria de protegir la selva, els homes o les dones. De les 45 persones que van dir que els preocupava la destrucció de la selva, 38 consideraven que la selva hauria de ser protegida, incloses en aquest grup les 22 que pensaven que era responsabilitat de tothom. Deu més pensaven que era només responsabilitat dels homes (perquè ells eren els que l'estaven tallant i que era la responsabilitat dels homes la de «mantenir la casa») i només sis pensaven que era cosa de les dones, perquè, segons les persones que van opinar, estaven més assabentades dels temes ambientals. Un nombre molt petit de dones en llocs molt diferents i distants sembla que confirmen el model de Shiva:

Com a dona, et preocupa el benestar dels teus fills, i si els tallen tots el arbres, deixaran la selva destruïda i deserta [...]. Les dones volen veure un futur millor per a tots nosaltres, per poder respirar aire net (Catalina, Independencia, Campeche).

Les dones han de vigilar que els homes no acabin amb tota la selva (Carmela, La Planada, Chiapas).

No vam investigar si els homes estan més o menys preocupats per la pèrdua de la selva. Manuel (El Arroyo) és molt crític sobre això:

Vam venir per matar els arbres [...] La selva no tenia matolls, i era molt bonica, els rierols eren nets [...] La terra era rica [...] L'atmosfera és tan dolenta ara que a vegades no plou, perquè el aigua va on hi ha vegetació [...] El sòl està totalment destruït pel foc.

Les opinions de les dones són diverses. Algunes senten compassió dels animals i dels arbres com un element femení, però Isabel (La Corregidora) té un punt de vista molt diferent:

Nosaltres vèiem jaguars, aquelles coses —rosegadors grossos: armadillos, óssos rentadors, teixons— i porc senglars i als rius, gambes. I nosaltres estàvem espantats perquè no coneixíem aquests tipus de jaguars, també hi havia pumes, faisans [...] Però després vam prendre control de la selva i anàvem a caçar de nit i de dia. Tinc un rifle de divuit trets. M'agrada disparar els animals, matar coloms o colomins. Una vegada vaig matar un jaguar d'uns quaranta quilos. Era en un arbre. Els pollastres es van espantar, i jo hi vaig anar, però has d'anar amb molta cura amb les serps perquè n'hi ha moltes. No sé quantes serps he matat perquè n'hi ha tantes! Les matava amb el rifle, amb el matxet, són petites però també compten, oi?

De les quaranta-cinc persones que ens van dir que els preocupava la pèrdua de la selva, potser algunes ho van dir perquè pensaven que nosaltres volíem aquesta resposta, però els detalls de les seves respostes són molt interessants. Per elles els efectes de la desaparició de la selva són que:

- no hi haurà prou pluja (16 persones),
- no hi haurà terra per treballar (15),
- es perdran els animals (i amb ells una font d'alimentació) (12),
- hi mancarà oxigen i aire pur (10),
- no hi haurà prou menjar (8),
- no hi haurà prou llenya (5),
- no hi haurà fusta per fer cases (5) i
- es perdrà la selva (5).

També es van mostrar preocupades per perdre l'ombra, els coneixements i la bona fusta i amb la possibilitat que augmentessin les malalties i l'alcoholisme. A nivell local, totes aquestes respostes afecten les dones, encara que algunes també els homes.

El grup més nombrós de gent preocupada era a Campeche, on els assentaments són més recents i encara hi queden zones amb selva. En aquest lloc va opinar més gent i n'hi ha molta que està més preocupada que en altres llocs per la pèrdua de la selva. Però potser això té lloc de forma diferent a les dues

comunitats. A Independencia, la gent es mostrava molt preocupada pel futur de l'aigua i de l'aire. Nosaltres creiem que la televisió i el contacte amb zones urbanes en pot ser la causa, perquè Independencia es troba molt a prop de l'autopista i hi ha molts aparells de televisió. A la selva Lacandona, la preocupació sobre la necessitat d'«aire pur» i «d'oxigen», no és tant un producte de les idees sobre l'escalfament global de la Terra, sinó dels programes sobre pol·lució dels cotxes i de la indústria en un medi tan diferent com el de ciutat de Mèxic (Arizpe i altres, 1993). A Tacaná, que és un assentament sense electricitat ni televisions i és molt lluny de cap centre urbà, la gent està més preocupada pel fet de si hi haurà terra que es pugui treballar quan desaparegui la selva. Per les dones aquest fet és central per al futur dels seus fills.

La pluja és la preocupació més esmentada. Durant els anys 1990 i 1991, els residents de les dues comunitats ens van comentar la poca pluja que hi havia caigut comparat amb els anys que van fundar els assentaments (el 1991 hi va haver una sequera molt important i la gent va parlar molt sobre la disminució en la quantitat de pluja). Només una persona, Jesús, de Tacaná, ens va dir que la sequera no era una conseqüència de la desaparició de la selva. Contràriament a les experiències de l'equip de Lourdes Arizpe (1993: 26), la gent ens va dir que «els arbres atreuuen a l'aigua». María de Jesús (85, Sor Juana) resumeix aquest neguit generalitzat.

Bé, ara estem tots convençuts del que diuen, que el dia que tallem tots els arbres serà una vergonya per a nosaltres [...]. Molts fins i tot han plorat en veure que no plou. I tot és per això, han tallat molts arbres i la selva atreu l'aigua, per tant, és culpa seva.

L'opinió està dividida entre els que diuen que les dones o els homes tenen més coneixements sobre les plantes de les hortes, però en general nosaltres estem d'acord amb Olga (Laguna Escondida):

Alguns homes en saben molt, però normalment són les dones qui més en saben.

Alguns homes estan fascinats pels arbres, les plantes i les medecines. Tenint en compte com són les coses, els homes van més sovint a la selva, surten més, viatgen més lluny i coneixen més gent, per tant, tenen més oportunitats de desenvolupar coneixements nous i més especialitzats.

Conclusions

Les vides de les dones es transformen una vegada rere una altra quan les relacions amb el medi canvien a les comunitats de la selva. Abans la vida era dura i els fills eren un premi, però després, encara que s'han desenvolupat més serveis, hi manca feina i serveis d'ensenyament. Les dones demanen formació, una oportunitat de guanyar diners i més temps amb altres dones per comparar els seus problemes personals. Dissortadament, sembla que hi ha molt

poques possibilitats d'eixamplar els sofisticats i intensius horts de producció agroforestal que les famílies han desenvolupat i en els quals les dones tenen una experiència considerable, a causa, en bona part, del fet que els mercats necessaris per vendre aquests productes no s'han desenvolupat. A més, les opcions de les dones estan limitades addicionalment pel seu desig de quedar-se a casa i a l'hort. Una solució parcial a aquest problema seria intentar lligar els múltiples productes d'aquestes hortes amb el mercat mundial de béns tropicals.

Aquesta és la nostra visió com a forasters, una anàlisi, un informe ètic de les condicions de les dones pioneres. Creiem que els sistemes d'assentaments dels pioners separen les dones de les seves xarxes de suport i protecció, al mateix temps que els homes viuen situacions molt angoixants, i d'aquesta manera l'aïllament de les dones pot contribuir als maltractaments i a l'alcoholisme dels homes. Una vegada s'esgoten els recursos naturals de la selva, molts homes són incapaçs d'alimentar les seves famílies i la violència i la beguda augmenten. Estudis realitzats en el futur en les comunitats pioneres actives potser seran capaçs d'establir com les relacions de gènere canvien a Mèxic durant i després de l'ocupació de la terra pels pioners.

Bibliografia

- ÁLVAREZ-BUYLLA, M.E.; LAZOS CHAVERO, E.; GARCÍA BARRIOS, J.R. (1989). «Homegardens of a humid tropical region in Southeast Mexico: An example of an agroforestry cropping system in a recently established community». *Agroforestry Systems*, 8, p. 133-156.
- ARIZPE, L.; BOTEY, C.; PAZ, F.; VELÁSQUEZ, M. (1993). *Cultura y cambio global: percepciones sociales sobre la deforestación de la selva Lacandona*. Miguel Angel Porrúa.
- BAIN, J. (1992). *Women and the environment in rural Mexico*. Tesis doctoral inèdita. University of Durham.
- CHAMBERS, Robert (1969). *Settlement Schemes in Tropical Africa*. Londres: Routledge.
- ESCOBAR, Arturo (1995). *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- EWELL, P.T.; POLEMAN, T.T. (1983). *Garmented with space: American and Canadian prairie women's fiction*. Tesis doctoral inèdita. University of Minnesota.
- FEDER, E. (1982). *Lean cows, fat ranchers*. Mimeo.
- LAZOS CHAVERO, E.; ÁLVAREZ-BUYLLA, M.E. (1988). «Ethnobotany in a tropical-humid region: the home gardens of Balzapota, Veracruz, Mexico». *Journal of Ethnobiology*, 8 (1), p. 45-79.
- LEFF, E. (1990). «Introducción a una visión global de los problemas ambientales de México». A LEFF, E. (ed.). *Medio ambiente y desarrollo en México*. México: UNAM.
- NATIONS, J.D.; NIGH, R.B. (1980). «The evolutionary potential of Lacondon Mayan sustained-yield tropical forest agriculture». *Journal of Anthropological Research*, 36 (1), p. 1-30.
- PARSONS, J.J. (1976). «Forest to pasture: development or destruction?». *Revista de Biología Tropical*, 24 (supl. 1), p. 121-138.
- SCUDDER, Thayer (1985). «A sociological framework for the analysis of new land settlements». A CERNEA, M.M. (ed.). *Putting People First: Sociological Variables in*

- Rural Development*. Nova York i Oxford: Oxford University Press for the World Bank, p. 121-152.
- SHIVA, V. (1989). *Staying alive: women, ecology and development*. Zed Press.
- TOLEDO, V.A. (1990). «El proceso de ganaderización y la destrucción biológica y ecológica en México». A LEFF, E. (ed.). *Medio ambiente y desarrollo en México*. México: UNAM.
- TOWNSEND, Janet; ARREVILLAGA, Ursula; CANCINO, Socorro; PACHECO, Silvana; PÉREZ, Elia (1994). *Voces Femeninas de las Selvas*. Montecillo, México: Colegio de Postgraduados; University of Durham.
- TOWNSEND, Janet (1995). ARREVILLAGA, Ursula; BAIN, Jennie; CANCINO, Socorro; FRENK, Susan F.; PACHECO, Silvana; PEREZ, Elia (col.). *Women's Voices from the Rainforest*. Londres: Routledge.
- TUDELA, Fernando (coord.) (1989). *La modernización forzada del Trópico: el caso de Tabasco*. México: El Colegio de México.